

Жапаров Ш., Казыев Н.

КЫРГЫЗ ЭТНОНИМИЯСЫ

Жапаров Ш., Казыев Н.

КЫРГЫЗСКАЯ ЭТНОНИМИЯ

Sh. Zhaparov, N. Kazuyev

KYRGYZ ETHNONYMY

УДК: 494.3-3:413.11

Бул эмгекте кыргыз этнонимиясы кеңири изилдөөгө алынып, бул илим тармагынын кечмиши, бүгүнкү абалы, эртеңки келечеги тууралуу учкай пикирлер айтылган. Кыргыз этнонимдери тууралуу иликтөө жүргүзгөн чет элдик илимпоздордун пикирлери да ушул макалада камтылган.

In this work there was an effort to research the Kyrgyz ethnonyms, its' yesterday, today and the future perspectives. There are also quotes of foreign scholars on topic of Kyrgyz ethnology

Көчмөндөрдүн сан кылымдардан бери топтогон турмуштук тажрыйбасы сөзгө сиңирилип, сөз аркылуу өздүк уникалдуу табылгаларын алыстыкка жана аралыкка бере билүүнү, гендердик саясатты (аял-эркектин тең укуктуулугун) көңүлдүн борборунда кармай билип, педагогикалык микро жана макро салмактуулукту сактай билүү, зарыл учурда алардын айрым бир жоболорун жаңылап же толуктап турушкан. Демек, турмуштук ар кандай көрүнүштөр менен кубулуштарга ар качандан бир качан даяр болууга үндөп турган, мунун өзү жаратылыш менен данакер жашап, ийкемдүү жана универсалдуу өмүр сүрүүнү, жашоону шарттаган. Дал ушундай жагдайдан жалпы атоолор менен энчилүү аттардын (аталыштардын) ономастикалык бирдиктердин ажыралгыс абалда жаралышын жана жашап жатышын баамдайбыз.

Кыргыз элинин этномаданий мурастарына-этнонимдерине улуу жана урматтуу тарыхчы инсандарыбыз: Бернштам А.Н., Баскаков Н.А., Бартольд В.В., Аристов Н.А., Жамгырчинов Б., Абрамзон С.М., Маанаев Э., Аттокуров С., Абдыкалыков А., Бактыгулов Д.С., Эралиев З., Жумабаева Б., Анвар Байтур, Мокеев А., Молдобаев И.Б., Каратаев О., Молдокасымов К.С. ж.б. Кыргыз лингвисттери Ахматов Т.К. ("Талас өрөөнүнүн географиялык аттары" Ономастика Киргизии.-Вып. I- Фрунзе: Илим, 1985.-35-38-б.), Мусаев С. "Кыргыз этнонимдери" ("Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери.-Б.: Илим, 1991.-100-165-б.), Жапаров Ш., Жапаров Н. ж.б. Акматов Н. ("Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү", Каракол. 2009, эмгектин ар кайсы беттеринде) жана башкалар кайрылышкан, өз учурунда ономастикалык контексттен баа беришкен.

Түрк тилдерине, анын тарыхына, этномикасына байланыштуу жана бул же тигил маселеге карата иликтөө иштерин жүргүзүүдө түркологдор да кыргыз

этнонимдерине кайрылышкан, илимий ойлорун айтышкан. Мына ошондой эле биз да аларын эмгегине кайрылбай туруп изилдөө жүргүзө албашыбыз турган иш, кыскарта айтканда, төмөнкү түркологдордун эмгектерине да кайрылдык: Атанязов С., Айтмуратов, Бутанаев В.З., Худяков Ю.С., Дульзон Л.П...

Кыргыздардын этникалык маданияты, ал аркылуу бөлөк калктар менен көп кырдуу байланыштары "Кыргыз" этнокомпонентинин таралуу ареалы, лакай, сары югур, лобнорлуктар менен тектик жалпылык, эн тамга белгилери жана алардын этникалык тарыхы калыбына келтирилүүдө... жана алтайлыктар, тувалар, хакастардын кыргыздар менен тектик жалпылыктары тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык өнүттө талдоого алынат"... (Каратаев О. 2003, 2), ошондой эле аталган багытта дагы комплекстүү абалда тереңдетүү учурдун талабы, улуттун өзүн-өзү сыйлоо, ал аркылуу элдин менталитетине, педагогикасына көңүл буруу дегендикке жатат.

"Саян-Алтай аймагы жана андагы жашаган калктардын этникалык тарыхы, этногенезиси, салттуу маданияты, тили кыргыздар менен ажырымсыз байланышта. Хакастарды, туваларды, алтайлыктарды (түштүк алтайлыктарды), шорлорду, карагастарды (тофакарды) кыргыздардын урпактары дегенге толук негиз бар" (Бул тарыхчы Т.Чороевдин/Чоротегиндин пикири. Ал О.Каратаевдин "Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан" деген китебине жазган баш сөзүнөн алынды: (Каратаев, 2003, 4).

Өйдөдөгү келтирилген көрүнүктүү кыргыз окумуштууларынын илимий ойлоруна терең урматтоо менен мамиле жасап, мындан ары кыргыз этнонимдерине лингвистикалык (курамдык) структуралык багытта көңүл бурууга мезгил жеткендигин белгилегибиз келет.

Кыргыз этнонимдери тууралуу бир кандидаттык (О.Каратаев), бир доктордук (О.Каратаев) диссертациялар корголгон, этнонимдер боюнча сөздүк: "О.Каратаевдин "Кыргыз этнонимдер сөздүгү" (Бишкек, 2003, 248 б.) деген учурдагы илимий талаптарга жооп берген, кыргызтаануу алкагында кызыгуу жараткан фундаменталдуу, бараандуу эмгеги жарык көргөн.

Кыргыз санжыралары боюнча эмгектер бөлүнүшү (таралышы) жагынан аздыр- көптүр мазмуну боюнча биздин багытка жакын турат.

Түрк, монгол, араб өлкөлөрүндө, бөтөнчө чыныгы көчмөндүүлүктүн улуу маданиятын башынан өткөргөн, каны-жанына сиңирген көчмөндүүлүк цивилизациясын калыптандырууга катышкан калктарда, Чыгыш өлкөлөрүндө этнонимика, этнонимдер жана санжыра (уруулук санжыра) маселеси бөтөнчө орунда болгон, ага ошондой мамиле жасоо талабы каралат да, көчмөндүк, көчмөндүүлүк азыркы цивилизациянын уюткусун, көрөңгөсүн түзгөн.

Кыргыз этнонимдери (шумер доорунан бери б.з.ч. - I кылым-биздин замандан кийин азыркы доордун IVк., мүмкүн андан мурда-кийин болушу да ыктымал) түрк дүйнөсүндө кызыгуу жараткан, жаратып да жатат.

Реалдуу мейкиндикте, жанаша жана айрым аймактарда аралаш жашаган учурда, цивилизациянын, ааламдаштыруунун алкагында жашап жатышы бир улуттун бирдиктүү маданияты жана ономастикасы тууралуу сөз кылуу өтө эле опурталдуу, ошол эле учурда түрк дүйнөсүнө (анын ичинде кыргыз таанымындагы) ономастикалык баалуулуктарга ой жүгүртүү керектүү дагы, зарылдыктарды дагы жаратып да жатат. Системанын тушуугу процесстери атоолор менен коштолот. Ушул өңүттөн түрк элдеринин дүйнө таанымы (демек, ономастикалык калыптанышы, ошол ономастикалык атоолордун алкактык чегинде жана андан сырткары жашашы адамзаттын акылы өзүнө өзгөчө маанилүү, бөтөнчө керектүү окуяларды сактап, мотивировкалап, жашоонун параметрлерине ылайыктап турат жана тарыхый доор менен айкалыша жашап, ономастиканын системасынан орун алат да, конкреттүү, тарыхый заманын лингвистикалык, мифологиялык, ал турсун этномаданиятын, салттуулуктун рамкасында узак-узак уланып жашап калат. Өз кезегинде мындай көрүнүштөр ономастикалык мыйзамдардын дагы терең жана кенен билүү үчүн карт тарыхтын бубак баскан, жашап жаткан маалыматтарына кайрылууга жол тартат, алардын ар качандан бир качан аң сезимдүүлүктө урматтоого үндөйт.

Байыркы түрк ономастикасына кайрылган В.У.Махпировдун пикирине таянсак, түрк ономастикасы анын системалары таң калаарлыктай татаал, көп катмарлуу, ошол эле учурда көп кырдуу жана терең сырдуу көрүнүштөр (Махпиров, 1997, 24). Муну менен этникалык, уруулук бөлүнүштөр саясий тарыхтын, географиянын, топонимиянын антропонимия менен жалгашмасын, титулатуранын тепкичтерин (анын терезелерин, мукабасын) байкайбыз. Аларды дагы-дагы даана элестетүү үчүн маалыматтарга кайрылабыз, дифференциялык белгилерге, каражаттарга тушугабыз.

Учурда ар кандай этникалык процесстерге, алардан чыга турган болжолдуу жана так маалыматтарга-этникалык ассимиляция, интеграция жана консолидация агымдарын эске алып, алдыда дагы көйгөйлүү маселелер күтүп турганына күбө болубуз да, кыргыздардын калыптанышында

(этникалык тарыхтын, агымдардын алкагында) өз ара жана башка элдер, алардын топтору менен үзгүлтүксүз процесс улангандыгын, уланып да жаткандыгына оюбуз кадалат.

Согуштук-аскердик тактиканын (аракеттин) негизинде кыргыздар 3 (үч) топко-канатка: (оң канат, сол канат, ич канат) бөлүнгөн. Оозеки санжыра тарыхына өздөрү түшүнбөгөндүктөн чала моңол тарыхчылар, кыргыздын этномаданиятын түшүнгөн эмес, түшүнүүгө кудурети-дарамети да, маданияты да жетишкен эмес, элдик сөз менен айтканда, чала моңол дин бузар болушкан, алардын айрымдары азыр деле кара беттик түшүнүгүнөн баш тартыша элек.

Биз сиздердин талкуунуздарга сунуштап жаткан эмгегибизде-кыргыз этнонимиясына байланыштуу-кыргыз элинин өзөгү:

Оң канат;
Сол канат;
Ич канат

деген структура (система) түзүлүшүнө таянабыз, оюбуз дагы ушул багытта уланат.

Биз, чечмелеп айтканда, биздин заманга чейинки Гун элдеринде (андан мурда шумерлер мамлекетинде да) жамааттык башкаруу, саясий, аскердик-согуштук иш-аракеттеринде иштеп келген: "оң", "сол", "борбордук" ("ичкилик") аталыштагы иерархиялык системасы, кийинчерээк-орто кылымдагы түрк элдерине (монгол элдерине да Чынгызхан тушунда-Н.К.), анын ичинде кыргыздарга да мурасталгандыгы, кабылдангандыгы көптөгөн-тастыкталган тарыхый изилдөөлөрдө айкындалып, далилденген, аксиома сыяктуу кабыл алынган, кыргыз эли бир бүтүндүк, бөлүнгүсүз жалгашма катары каралганы оң.

(Бул өңүттөн караганда казак туугандардын: Улуу жүз, орто жүз, кичүү жүз - деген аскердик-согуштук системага ылайык бөлүштүрүүсүн атай кетүү ыңгайлуу сыяктанат).

"Кыргыз тилинин сөздүгү" деген эмгекте: "Оң канат тар(ыхый сөз, термин). Кыргыз элинин XV-XVI кылымда калыптанган этносаясий түзүлүшүнүн бир бутагы жана уруулук бирикмеси" (2010, 983-б.) деп берилген, бирок сол канат, ич канат жөнүндө бир ооз да сөз жок. Демек, "оозу кыйшык болсо да, байдын баласы сүйлөй берсе болот" деген ойго такаласың, тарых андайларга жол бербейт!?"

Үч илтик түшүнүгү, мындайча айтканда, түрк-монгол элдеринде, шумер доорунда (андан алдаканча мурда болушу да ыктымал) согуштук аракет ишинде, стратегиялык аракетинде калыптанган, практикалык ишинде жаратылган көнүмүштөрдүн натыйжалуулары болгон: (Үч байке, Үч-Булак, Үч-Дөбө, Үч-Кайнар, Үч-Кашка, Үч-Кошкон, Үч-Көл, Үч-Күнгөй, Үч-Салаа, Үч-Чат жана башкалар: Н.Акматав, Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү, 2009, 19-140-б.; Үч-Булак, Үч-Дөбө, Үч-Кайнар, Үч-Коргон, Үч-Кошкон, Үч-Кошой, Үч-Көл, Үч-Малай, Үч-Сейит, Үч-Суу, Үч-Терек, Үч-Чат, Үч-Эмчек жана башкалар-"Кыргыз жергеси", 1990, 311-312-б.;

Үч абышка, Үч багыш, Үч баргы, Үч куртка, Үч тамга, Үч урук, Үчөй, Үчөк- (О.Каратаев, "Кыргыз этнонимдер сөздүгү", 2003, 190-191-б.).

Кыргыз түшүнүгүндө, ошондон улам мейкиндик мерчеми, аны кабыл алуу-колдоно билүү практикасында, ономастикасында: этнонимдерде, топонимдерде, антропонимдерде, зоонимдерде эң эски, эң байыркы, туруктуу түшүнүктөрдөн болуп саналат.

Түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда да, кээде (сейрек болсо да) жети атасынан алыстаганда баш кошуу, кудалашуу жөрөлгөсү улантылган. Өз кезегинде мындай аракет кан алмашуу, мыкты тукум пайда болсун деген генеологиялык максат менен байланышкан. Ушундай көрүнүштү монгол-бурят элдеринен да учуратабыз, ал турсун бурят элинде тогуз-он ата алыстаган туугандар менен балдар баш кошушса, жакшы болот деген да идея да жашаган (караңыз:Ц.Б.Цыдендамбаев. Родословные таблицы бурят на письменном монгольском языке как источник изучения антропонимов// Бурятские антропоними и топонимы, -Улан-Уде, 1961.-4-б.)

Биз кыргыз этнонимдерине карата төмөнкүдөй белүштүрүүнү (терминдерди) сунуштайбыз:

Эл → канат (оң канат, сол канат, ич канат) → уруу (кесек, жедигер, саяк, черик) → урук (уруунун бөлүнүшү) → топ (уруктун ажырашы) → ата (топтун бөлүнүшү).

Адабияттар:

1. Акматов Н. ("Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү", Каракол. 2009;
2. Ахматов Т.К. "Талас өрөөнүнүн географиялык аттары" Ономастика Киргизии.-Вып.1- Фрунзе: Илим, 1985.-35-38-б.;
3. Каратаев О., "Кыргыз этнонимдер сөздүгү", 2003, 190-191-б.;
4. Махпиров В.У. Имена далеких предков: (Источники формирования древнетюркской ономастики).-Алмата, 1997.-302 стр.;
5. Мусаев С. "Кыргыз этнонимдери" ("Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери.-Б.: Илим, 1991.-100-165-б.);
6. Ц.Б.Цыдендамбаев. Родословные таблицы бурят на письменном монгольском языке как источник изучения антропонимов// Бурятские антропоними и топонимы, - Улан-Уде, 1961.-4-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор. Маразыков Т.